

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

ДО ІСТОРІЇ КЕРАМІЧНОГО ТА СКЛЯНОГО ВИРОБНИЦТВА НА УКРАЇНІ У XIV—XVIII ст.

Л. І. Виногородська

Історія керамічного виробництва давніх часів, включаючи давньоруський, на Україні досить добре вивчена і продовжує вивчатися. Тоді як дослідження керамічного виробництва пізньосередньовічного періоду лише виходить на широку дорогу. Відомо, що кераміка є найбільш масовим датуючим археологічним матеріалом при розкопках і саме вона дає змогу дослідникам простежити хронологію археологічних шарів і зміни в матеріальній культурі того чи іншого періоду. Кераміка XIV—XVII ст. краще ніж інші категорії відображає процес поступової зміни у часі ремісничих традицій, потреб і побуту широких мас населення, а також здобуття своєрідних національних рис в матеріальній культурі України, що набуває розквіту у другій половині XVII—XVIII ст.

Кераміка середини другої половини XIII ст., головним типом якої, як і в попередні часи, залишається горщик, ще зберігає давньоруські форми та уступ зсередини вінець для покриття. Склад глиняної маси та її колір також не змінюються. Заглиблений орнамент, яким прикрашалися плічка давньоруських горщиків, іноді переходить на шийку до краю вінця.

З кінця XIII—XV ст. іде розвиток конструктивних особливостей, що проявляється, насамперед, у зміні конфігурації профілю верхньої частини горщика. Ця кераміка розподіляється на три основні групи (рис. 1, 1). Перша група характеризується збільшенням товщини вінця ззовні, своєрідним профілюванням шийки, яка скорочується і конусом розширюється до плічок, а також більшою приземкуватістю горщиків. В іншому ця кераміка продовжує традиції давньоруського гончарного ремесла. Орнаментована вона по плічках, звичайно заглибленою прямою чи хвилястою смугою з насінноподібними насічками або рядом заглиблень, зроблених паличкою. З часом все більше посуду виготовляється без орнаменту. Ця група кераміки була дуже поширена у XIV—XV ст. на Середньому Подніпров'ї. Друга група кераміки з'являється разом з проникненням з західних областей швидкообертового гончарного круга, з появою якого змінюється техніка і технологія виготовлення керамічного посуду. Глиняна маса, з якої виготовляють посуд, стає щільнішою, з домішкою дрібного піску. Посуд робиться способом витягування з цілого шматка глини. Горщики цієї групи світлоглиняні (білоглиняні) та червоноглиняні. Світлоглиняні горщики мають стрункі пропорції і потовщені ззовні підквадратні вінця, які часто прикрашаються по краю защипами. Вінця плавно переходять у тонку шийку і опуклі плічка. Орнаментовані вони, звичайно, горизонтальним рифленням по плічках, яке іноді покриває і частину тулуба. Зсередини такі горщики часто вкриті салатовою поливою. Червоноглиняні горщики мають потовщені конусоподібні або заокруглені вінця, на внутрішній поверхні яких знаходиться виїмка, що зламом переходить у шийку. Ці горщики прикрашалися вузькою смугою лінійного рифлення по

© Л. І. Виногородська, 1997

плічках або зовсім не мали орнаменту. З другої половини XIII—XIV ст. в деяких регіонах Середнього Подніпров'я, на Поділлі та західних областях України з'являється кераміка, яка ніби-то свідчить про занепад керамічного виробництва. Вона товстостінна, недбало зроблена на примітивному ручному гончарному крузі, має нерозвинені форми і грубий склад глиняного тіста з домішкою жорстви й іноді блискучих вкраплень. Вінця короткі, ледь відхилені назовні, часто потовщені до краю. Орнаментована однією-двома хвилястими лініями, або зубчастим штампом по плічках. Колір темно-сірий, буруватий, з коричневим відтінком. У XV ст. ця група кераміки зникає.

Перша і друга групи горщиків продовжують розвиватися і у XVI ст. Поступово зменшується товщина вінець та їх відхил назовні, що пов'язується зі зміною конструкції печі. Вона збільшується за розмірами (2,0—2,5×1,8—2,4 м), вогнище піднімається вище і у XVII—XVIII ст. розташовується вже на висоті 0,6—0,8 м від підлоги. Все це призводить до появи нового способу посадки горщика в піч. Якщо раніше горщик брали рогацем під вінця, то тепер його беруть знизу під розширену частину тулуба. В зв'язку з цим зникає функціональне значення потовщених і відхилених назовні вінець. Вже на кінець XVI ст. на території України сформувався новий тип горщика з прямими, трохи відхиленими назовні вінцями, потовщення яких по краю зникає і опускається ззовні до середини вінець, перетворюючись на невеликий виступ (рис. 1, 1а).

Завдяки появі швидкообертового гончарного круга і збільшенню потреб населення у побутовому посуді, у XVI—XVIII ст. значно розширюється асортимент керамічних виробів. Крім горщиків, покришок, мисок, глечиків з'являється такий посуд, як макітри, сковорідки-латки, кухлі, кубки, чарки, полумиски, тарілки, блюда, баклаги та ін.

Посуд у цей період виготовлявся червоноглиняним, світлоглиняним та мореним (задимленим). Він випалювався у двоярусних горнах круглої або грушоподібної форми, зроблених з глини чи цегли, конструкцією подібних до давньоруських горнів (рис. 2). Їх розміри коливалися від 2,0 до 2,5 м в діаметрі. В устя горну довжиною 1,5—1,7 м закладалися дрова. Верхня камера заповнювалася виробами, а нижня, що розділялася на дві частини перегородкою, була топкою. Між камерами знаходилося перекриття з продухами, яке водночас слугувало черіном для верхньої камери. Крізь продухи ішов жар з нижньої камери-топки. Біля задньої стінки камери знаходився димохід (великий отвір, що виводив дим з камери). Посуд закладався через отвір, що знаходився у задній стінці, або зверху. Після закладення виробів отвір закривався. Випал міг бути окислювальний (червоноглиняна, білоглиняна кераміка) або відновний (морена). При відновному випалі на деякий час закривався димохід і камера заповнювалася димом. При цьому як пальне використовувалися дрова, що давали багато диму, тому посуд мав сірий (від світло-сірого до чорного) колір. Перед горном знаходилася припічна яма для золи і браку. Подібні горни в селах існують і досі.

Керамічна продукція XVI—XVIII ст. поділяється на побутову та архітектурно-декоративну. До побутової належить посуд і керамічні вироби малих форм (іграшки, світильники, люльки). До архітектурно-декоративної кераміки — кахлі й черепиця.

Горщики (рис. 1, 2, 5). Найбільшу і найважливішу для вивчення групу побутової кераміки становлять горщики. У XV—XVI ст. вони мають потовщені валикоподібні, дзьобоподібні та у вигляді козирка вінця. У північно-східних районах (Сіверщина) вони бувають приземкуваті, широкогорлі, з потовщеними зсередини вінцями. У західних областях, на Поділлі вони навпаки, більш стрункі, з похилими плічками, з вінцями у вигляді козирка. Орнаментовані горщики хвилею, вдавненнями паличкою по плічках (Середнє Подніпров'я) або горизонтальним рифленням по плічках та тулубу (Поділля). На частині з них орнамент відсутній. У другій половині XVI ст. в західних та південно-західних областях, на Поділлі з'являється новий тип горщика, який у XVII—XIX ст. стає пануючим на всій території України, а в деяких регіонах існує й у XX ст. Цей тип має прями, ледь відхилені назовні вінця з невеликим виступом посередині, край яких часто прикрашався захи-

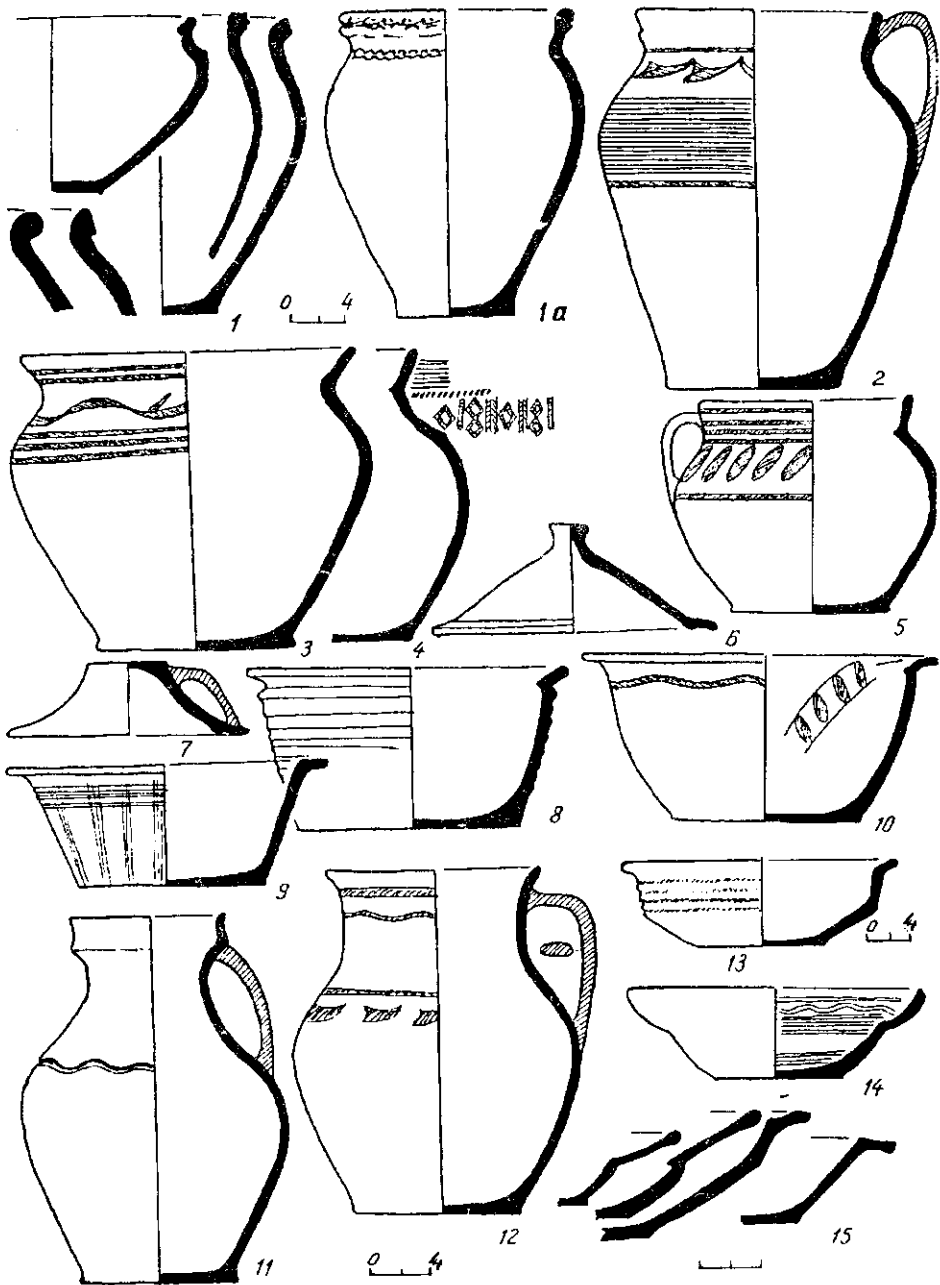

Рис. 1. Кераміка XV—XVIII ст.: 1, 1а — горщики XV—XVI ст.; 2—5 — горщики XVII—XVIII ст.; 6, 7 — покришки; 8—10 — макітри; 11, 12 — глеки; 13—15 — миски, полумиски, тарілки.

пани. Висота вінець коливається від 2,5 до 5 см. У XVI ст. горщики з такими вінцями співіснують з горщиками попередніх типів. Вони найчастіше світло-глиняні, іноді вкриті зсередини або з обох боків світло-зеленою поливою. У цей час існують і морені горщики сірого кольору з шорсткою поверхнею, які теж прикрашаються по краю заціпами. На початку XVII ст. горщики цього типу мають стрункі пропорції та плавний перехід від вінця до плічок, але поступово вони стають масивнішими, зменшується висота і збільшується поперечник, на місці плавного переходу від вінця до плічок з'являється чітко виявлений кутовий перегин. З кінця XVII—XVIII ст. плічка горщиків стають крутішими, іноді в місці переходу їх у тулуб з'являється злам, а кутовий

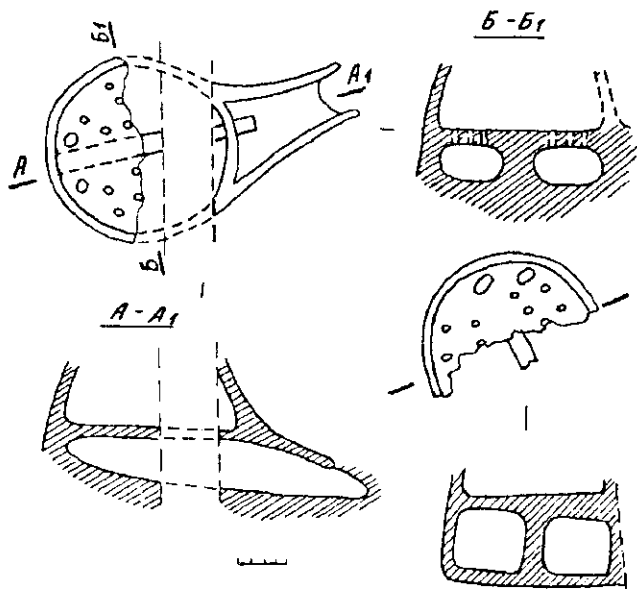

Рис. 2. Горни для випалу керамічного посуду кінця XVII—XVIII ст.

чесь в різноманітних комбінаціях, створювали неповторні композиції. Якщо наприкінці XVI — першій половині XVII ст. розписний орнамент був досить скромним — одна лінія по вінцях і одна-дві в сполученні з хвилею по плічках, то з другої половини XVII—XVIII ст. він стає значно багатшим, вкриваючи візерунками всю верхню половину горщика. Морені горщики орнаментувалися по плічках смугами тиснених візерунків завширшки 1,5—2,0 см, укладених з ромбів, квадратів, трикутників тощо. Орнамент робився штампом або зубчастим коліщатком. Іноді по вінцях і тулубу наносилися смуги горизонтального рифлення, а край вінця гофрувався. Крім цього, горщики часто прикрашали лощінням: якимось твердим предметом проглажували на стінках вертикальні смуги. Після випалу ці місця починали блищати, вирізняючись на матовій поверхні горщика.

Покришки (рис. 1, 6, 7). Як і в попередні часи для горщиків виготовлялися покоришки. У XV—XVI ст. вони мали конусоподібну форму з гулястим верхом і загорнутим всередину краєм. З кінця XVI ст. гулястий верх поступово перетворюється на відросток зі зрізаною пласкою верхівкою. Край покоришки стає пласким з увігнутою внутрішньою поверхнею 1,5—2 см завширшки. З середини XVII—XVIII ст. поверхня відростка збільшується до 3—3,5 см діаметром, а з одного чи двох боків на стінках з'являються петлеподібні ручки. Покоришка стає покоришкою-мискою, з якої, за потребою, можна було їсти. Покоришки XV—XVI ст. часто прикрашалися по стінках прямою або хвилястою заглибленою лінією, а в XVII—XVIII ст. вони були неорнаментовані.

Макітри (рис. 1, 8—10). Ця група належить до кухонного посуду. Макітри XV—XVI ст. були червоноглиняні, зроблені з щільної добре відмуленої, з невеликою домашню піску глини і морені, сірого кольору та шорсткою поверхнею. Вони мали розширені до верху товсті стінки і масивні, майже горизонтально відігнуті назовні вінця, що іноді прикрашалися по краю заціпами. Стінки червоноглиняних макітр вкривалися горизонтальними заглибленими лініями. Макітри XVII—XVIII ст. були світлоглиняні і морені з тоншими стінками і відігнутими назовні, трохи опуклими вінцями. Світлоглиняні макітри прикрашалися розписом червоно-брунатною фарбою у вигляді плям, поперечних рисок та хвиль по вінцях і хвиль та прямих горизонтальних ліній по тулубу. Морені макітри прикрашалися лощінням та горизонтальним рифленням по тулубу.

перегин внутрішньої поверхні змінюється на виступ. Ручки скріплювалися з тулубом по вінцях та плічках. Горщики робилися різних розмірів — від великих (3—4 л) до маленьких (200—300 мл).

Прикрашалися у горщиків вінця та плічка, інколи декор наносився і на тулуб. На червоноглиняні горщики орнамент наносився червоно-коричневою фарбою за допомогою пір'їни або квача. Декор складався з різних ліній, хвиль, зигзагів, рисок, кривул, різних типів, ком, які, поєднуючись

Глечики (рис. 1, 11, 12). Глечики XV—XVI ст. відрізняються добре відмуненим глиняним тістом з незначною домішкою піску та витонченими формами. Як правило, вони морені, мають тонкі стінки, складнопрофільовані вінця та одну ручку, що з'єднується з тулубом на горлі та плічках. Прикрашені, найчастіше, прямою або хвилястою заглибленою лінією по плічках та горлу. Глечики XVII—XVIII ст. виготовлялись з тієї ж глини, що і горщики; бувають світлоглиняні й морені. Вони простіші за формою, мають трохи відхилені назвні вінця. Світлоглиняні глечики орнаментувалися по горлу і плічках розписом червоно-брунатною фарбою, подібним до розпису на горщиках. Морені прикрашалися лощінням та горизонтальним рифленням по плічках. У побуті заможних верств населення використовувалися глечики, орнаментовані заглибленим, зробленим зубчастим коліщатком, орнаментом і вкриті зеленою або жовто-брунатною поливою. У XVIII ст. з'являються глечики для зберігання молока, які робляться без ручок.

Миски, полумиски (рис. 1, 13—15). Миски XV—XVI ст. дуже близькі за формою до мисок черняхівського та зарубинецького типів. Їхні пропорції нагадують ліпні: вони мають широке дно, часто зовнішній злам на тулубі, стоячі вінця, вушко. З кінця XVI ст. вони деякою мірою витісняються, як столовий посуд, полумисками і тарілками, хоч продовжують існувати і в XVII—XVIII ст. У цей час миски робляться світлоглиняними, зі зломом посередині тулуба і розписуються червоно-брунатною фарбою, а також мореними, що мають опуклобкі стінки і край, загнутий всередину. Іноді морені миски робляться як світлоглиняні: зі зломом на тулубі, і прикрашаються заглибленою хвилястою лінією у верхній частині та валиком із зачіпами на зламі. Полумиски дуже схожі на миски, але пласкіші, і мають вузькі горизонтальні криса. Вони також часто мають злам посередині тулуба ззовні. Миски та полумиски для заможних верств населення робилися з підполивним розписом, яким вкривалась внутрішня поверхня посуду. Наприкінці XVII ст. з'являються нові техніки розпису мисок, полумисків, тарілок і блюд, які значно поширюються у XVIII—XIX ст. Насамперед, це ріжкування, при якому спочатку виводять контур оздоб за допомогою інструмента-ріжка, а потім утворені площини заповнюють широкими плямами фарби іншого кольору. Фляндрівка — один зі способів розпису, коли тільки-но облитий предмет негайно розписують кольоровими глинами, а потім, утворені малюнки в потрібних місцях розтягують за допомогою шпильки чи дротика.

Тарілки, блюда (рис. 1, 14, 15). Тарілки (полумиска з широкими берегами, край яких був потовщений, або трохи загнутий всередину) з'являються наприкінці XVI ст. і набувають поширення зсередини XVII—XVIII ст. Вони біло- або світлоглиняні. Оздоблюються заглибленим орнаментом, виконаним багаторядним гребінцем, зубчастим коліщатком або штампом по берегах, який вкривають зеленою поливою, а місткість — жовто-брунатною. Іноді тарілки прикрашалися по крилах скульптурним зображенням голівок ангелів з крилами, розетками та ін. Вкривалися найчастіше зеленою (салатовою), іноді бірюзовою або синьою поливою і призналися для заможних верств населення. З кінця XVII—XVIII ст. більшість тарілок розписується червоно-брунатною фарбою, невелика частина — ріжкуванням, що іноді вкривається прозорою безкольоровою поливою. З другої половини XVII ст. тарілки починають прикрашатися пласкими зрізами по стінках біля дна. Блюда (великі пласкі тарілки) з'являються разом з тарілками і прикрашаються так само. У XVIII ст. вони часто розписуються зображенням риб, птахів тощо, виконаних технікою ріжкування і вкритих прозорою поливою.

Сковороди-латки (рис. 3, 1, 2). З'являються на Україні у XV ст. в західних областях. Ці посудини за формою дуже схожі на полумиски, з вузькими, майже горизонтальними вінцями, із зовнішнім зломом посередині тулуба. Вони мають три ніжки висотою 3—5 см і порожню трубчасту ручку, в яку вставлявся дерев'яний держак. У XV—XVI ст. сковороди-латки виготовляються з червоної глини і прикрашаються горизонтальним рифленням у верхній частині зовнішньої поверхні стінок. Зсередини вони вкриваються зеленою або жовто-брунатною поливою. У XVII—XVIII ст. злам на тулубі поступово зникає, стінки стають опуклобкі, вінця — прямі, подібні до гор-

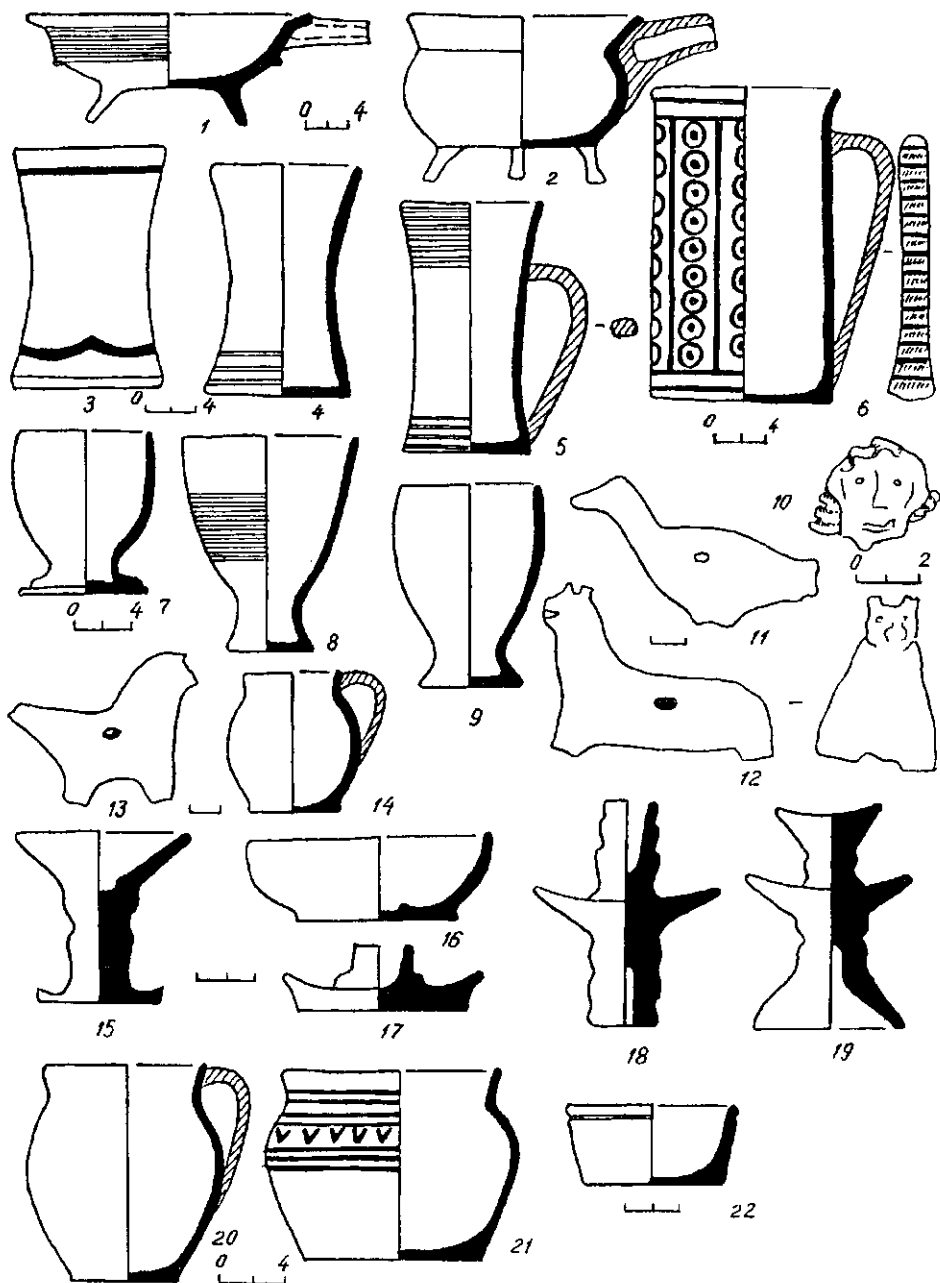

Рис. 3. Керамічні вироби XVII—XVIII ст.: 1, 2 — сковороди-латки; 3—9 — кухлі, кубки, чарки; 10—14 — іграшки; 15—19 — свічники, світильники; 20—22 — посуд малих форм.

щиків. У цей період сковороди-латки бувають як світлоглиняні, так і морені, і прикрашаються відповідно червоно-брунатним розписом ззовні і поливою зсередини та лошінням.

Кухлі, кубки, чарки, баклаги (рис. 3, 3—9). Кухлі, кубки і чарки з'являються в західних областях у XV—XVI ст. Кухлі, як правило, робляться зі світлої глини і мають тонкі, розширені догори стінки і одну ручку. Бувають різних розмірів, від великих до зовсім маленьких. Орнамент на них виконувався, як і на тарілках, гребінцем або зубчастим коліщатком у верхній частині тулуба і рифленням біля дна, після чого вкривався зеленою або жовто-коричневою поливою. Парадні кухлі заможної шляхти та старшин прикрашалися по тулубу витонченими рельєфними розетками та наліпами, що імі-

тували скляні вироби. З кінця XVII—XVIII ст. кухлі вже розписуються червоно-брунатною фарбою, а полив'яні, з витонченим орнаментом, використовуються лише заможними верствами населення. Так само орнаментувалися кубки (кухлі, що не мали ручки) і чарки (посудинки на підставці), які частіше зовсім не мали орнаменту. Цей посуд у XVII—XVIII ст. широко застосовувався у шинках. Баклаги з'являються у XV—XVI ст. і мають східне походження. Це посудини з плоским, трохи опуклим тулубом у вигляді кола або овала і вузьким горлом для зберігання води у дорозі. Вони були невід'ємною частиною козацького побуту і широко застосовувалися козаками у XVII—XVIII ст. Прикрашалися баклаги по тулубу центричним прокресленим підполивним орнаментом, розписувалися червоно-брунатною фарбою або підполивним ріжкуванням. Крім цього виготовлявся маленький посуд для побутових потреб (рис. 3, 20—22).

Іграшки, світильники (рис. 3, 10—14, 15—19). Глиняні іграшки відомі ще з давніх часів. Вироблялися вони і в XVI—XVIII ст. Насамперед, це іграшки-свистунці, які виготовлялися з світлої глини у вигляді тварин, птахів, коників та ін. Прикрашалися вони розписом червоно-брунатною фарбою або вкривалися зеленою чи жовто-брунатною поливою. Ліпили їх ручним способом, тулуб був порожнім. Після закінчення роботи в ньому протикали один чи кілька отворів для видування повітря. Крім цього робилися іграшки у вигляді вершників, жіночих («бариня») та чоловічих постатей, маленький іграшковий посуд, брязкальця, писанки (у вигляді яйця, орнаментовані) і деякі інші цяцьки.

Керамічні світильники побутували на Україні з давньоруських часів. Широко застосовувалися вони і у XVI—XVIII ст. Ці вироби були світлоглиняні, червоноглиняні, а іноді морені. Прикрашалися вони розписом червоно-брунатною фарбою, вкривалися зеленою чи жовто-брунатною поливами або лощінням. Іноді зустрічаються світильники з прокресленим підполивним орнаментом. Світильники для широких верств населення робилися зовсім неорнаментовані. Виготовлялися вони двох основних видів — свічники та олійні світильники (каганці). Свічники мали вигляд площки з гніздом для свічки на високій ніжці. Каганці являли собою мисочку на ніжці, часто з блюдцем-підставкою знизу. Іноді вони робилися з носиком і ручкою, — за формою схожі на античні.

Люльки (рис. 4). З'являються на Україні у середині — наприкінці XVII ст., коли в Європі поширюється куріння тютюну. У XVII ст. ними користуються, ймовірно, тільки старшини та заможні козаки. Як масове явище люльки поширюються у козацькому середовищі лише у XVIII ст., завдяки тісним контактам запорозьких козаків через

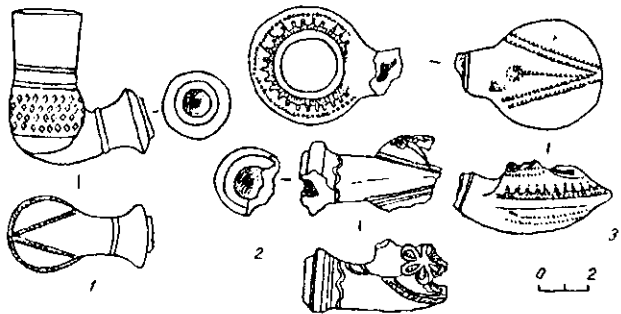

Рис. 4. Люльки XVII—XVIII ст.

Крим з Туреччиною (походи на «чайках»). Саме з Туреччини люльки були завезені у козацькі табори і поширилися по містах та селах. Люльки виготовлялися з добре відмуденої глини з мінімальним вмістом піску. Відтискувалися у складених з двох частин орнаментованих формах. Внутрішня поверхня форми, звичайно, вкривалася мастилом, що забезпечувало більшу гладкість стінок люльки. Найбільша кількість знайдених на Україні люльок належить до середини XVIII — початку XIX ст. Більшість їх виготовлені місцевими майстрами за турецькими взірцями. Люльки виготовлялися білоглиняні, морені (в основному у західних областях України) і червоноглиняні, вкриті лощінням. Іноді вкривалися білим ангобом. Люльки кінця XVII—XVIII ст. відрізняються різноманітністю форм і орнаменту: від простих, зовсім неорнаментованих, до вкритих суцільним орнаментом від чашечки

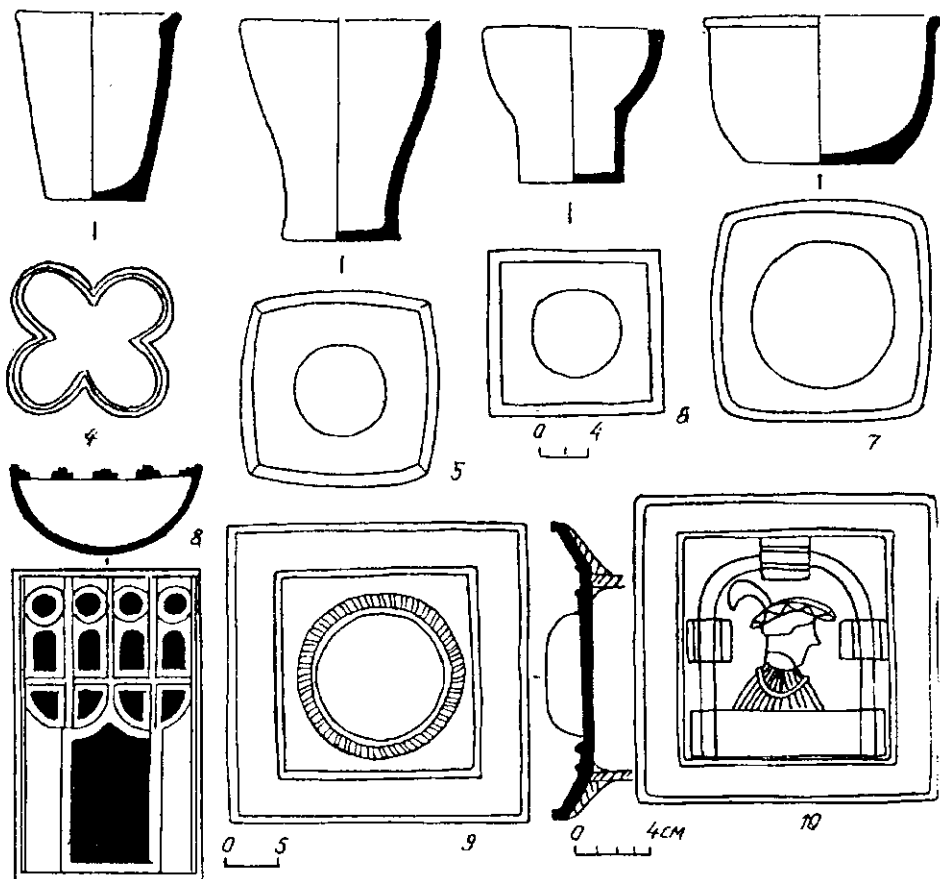

Рис. 5. Кахлі XIV—XVI ст.: 1, 2 — горщиків; 3, 4 — мискові; 5 — ґратчасті; 6, 7 — коробчасті XVI ст.

(місткість, в яку набивалося зілля) до чубука (відросток збоку чашечки циліндричної форми з потовщенням на кінці, в який вставлявся мундштук) і по вінця. Частина люльок вкривалася зеленою або жовто-брунатною поливами. Чашечки люльок разом з вінцями мали квіткоподібну форму (лілія, тюльпан, нарцис). Прикрашалися вони канелюрами зі штампованим або виконаним зубчастим коліщатком орнаментом, вкривалися штампованими колами, квітками, листям та іншими візерунками. Діаметр чашечки люльок коливався від 2,5 до 5—7 см. У XVII — на початку XVIII ст. форми їх були стрункіші, вигнуті догори й нагадували голландські люльки. У XVIII ст. все більше з'являється люльок зі сплющеною чашечкою і невисокими прямими вінцями.

Кахлі (рис. 5; 6). З'являються на Україні у XVI ст. в західних областях, насамперед в замках польсько-литовської шляхти. Ними оздоблювалися печі для обігріву приміщення — грубки. Спочатку вони мали тільки функціональне призначення — для посилення тепловіддачі. Але з часом кахлі набувають все більш декоративних рис. Оздоблена кахлями піч стає невід'ємною частиною декору інтер'єру житла. Кахлі XIV—XV ст. (горщиків) мали циліндричний, трохи розширений догори, тулуб висотою 16—22 см з отворами круглої, квадратної, трикутної і квад्रीфольної форми. Вони вставлялися у глиняні стінки печі отвором назовні, а дном до вогню. Наприкінці XV—XVI ст. печі починають оздоблювати ґратчастими кахлями, які мали форму горщиківих, але підквадратний або прямокутний отвір котрих закривався глиняною пластиною з прорізанним в ній орнаментом. У цей же період з'являються мискові кахлі, які в західних областях України мали складнопрофільовану форму, а на Середній Наддніпрянщині були схожі на утяті горщиківих кахлі. Мискові

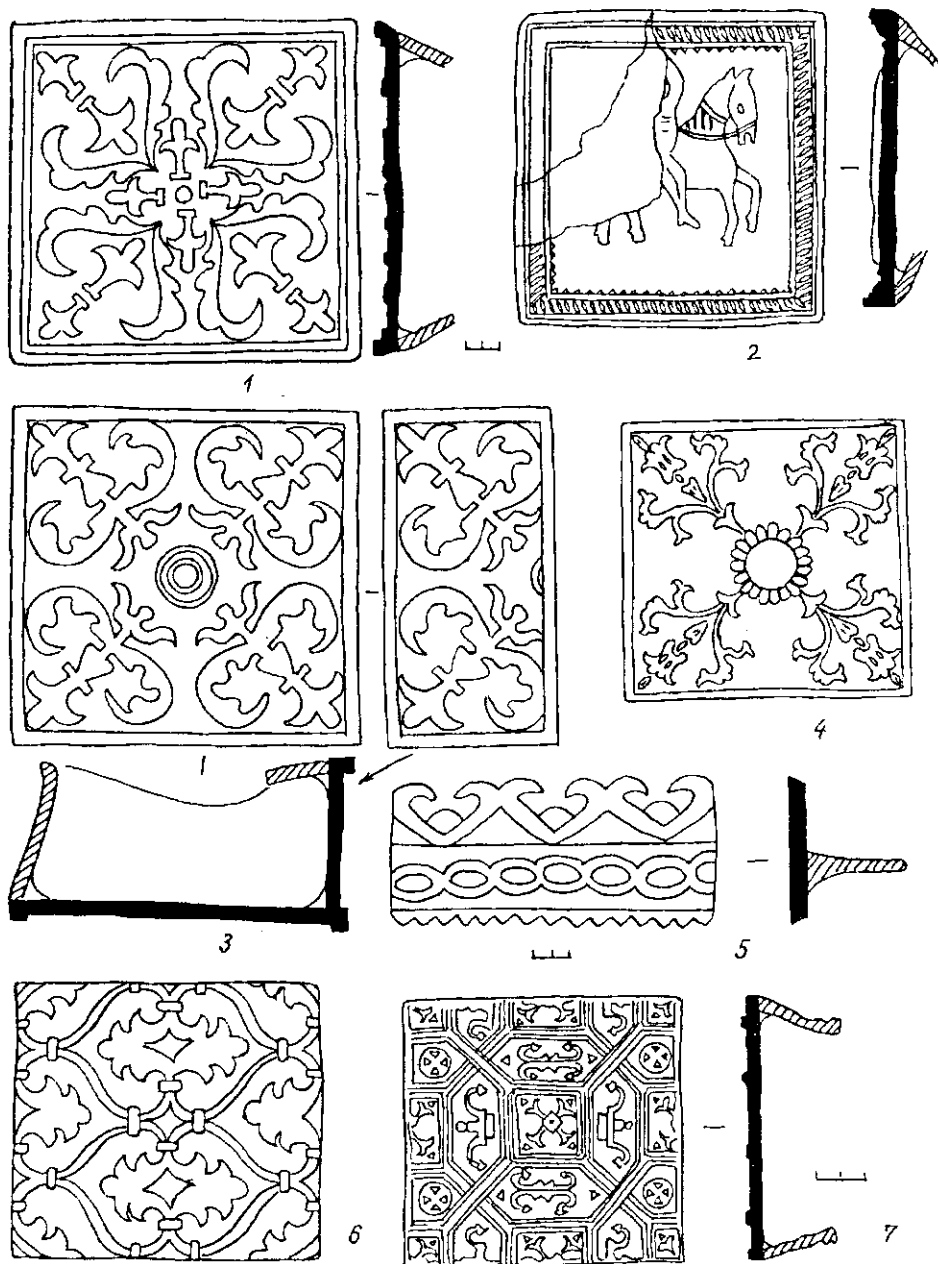

Рис. 6. Коробчасті кахлі XVII—XVIII ст.

кахлі існують протягом всього XVI ст. і наприкінці його повністю змінюються новим типом — коробчастими. Гратчасті і мискові кахлі вставлялися у тло печі так само, як і горщикові. Коробчасті кахлі з'являються наприкінці XV—XVI ст. Конструкція їх складається з квадратної чи прямокутної глиняної пластини, з виконаним на ній рельєфним орнаментом, до якої прикріплювалася румпа циліндричної або трапецієподібної форми. Кахлі цього типу вже вмазувалися в тло печі румпою відкритою до вогню, а орнаментованою пластинною — назовні. Серед коробчастих кахлів за конструктивними особливостями виділяються чотири основних типи: стінні або лицьові, якими викладалося тло печі; кутові, що використовувалися для викладання кутів печі; карнизові, що розділяли яруси печі та коронки або городки, які завершували верх печі. Орнаментована глиняна пластинна коробчастих кахлів відтиску-

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

валася у дерев'яних або глиняних формах. У XVI ст. кахлі робляться квадратними, невеликих розмірів (16,5—18×16,5—18 см) з товстою лицьовою пластиною і великофігурним орнаментом, зробленим високим рельєфом. Оточувала орнаментальне зображення складнопрофільована, різьбленої конфігурації, рамка. Орнамент, найчастіше сюжетний або геральдичний. Більшість кахлів вкривалася поливою. Наприкінці XVI ст. з'являються зразки зі ступінчастою рамкою, які існують до середини XVII ст. Орнамент на них робиться, найчастіше, рослинний, чотиричасної композиції. Вони бувають безполивні, або вкриваються зеленою чи різнокольоровою поливою. У першій чверті XVII ст. з'являються кахлі з одноступінчастою рамкою, які існують тривалий час (XVIII ст.). Розміри їх збільшуються (17,0—19,0×17,0—19,5 см), а товщина лицьової пластини зменшується. Такі кахлі робляться, найчастіше, з геометричним та рослинним орнаментом центричної або чотиричасної композиції, хоча зустрічаються кахлі з сюжетним та геральдичним орнаментом. З другої половини — кінця XVII ст., коли попит на кахлі значно зростає завдяки поширенню кахляних печей серед широких верств населення у містах та сільських місцевостях, з'являється новий тип кахлів, у яких зовсім відсутня оточувальна рамка. Вони ще збільшуються у розмірах (20,5—22,5×20,5—22,5 см) і бувають іноді прямокутної форми. Орнамент на них, в основному, рослинний або геометричний і виходить за рамки однієї кахлі (килимовий). Такі кахлі поширюються в останній третині XVII ст. і використовуються у XVIII ст. Вони, найчастіше, робляться безполивні для бідніших верств населення і полив'яні для заможних. Наприкінці XVII ст. з'являються мальовані підполивні кахлі з сюжетними мотивами і зображенням пейзажів, що нагадують голландські, які набувають поширення з другої половини XVIII ст., коли кахлярство у містах, здебільшого, переходить на мануфактурне виробництво.

Гончарні осередки XVII—XVIII ст. Виробництво кераміки в XVII—XVIII ст. на Україні набуло великого розквіту. Це період, коли розвиваються керамічні осередки, одним з найбільших серед яких був Київ. З високоякісних межигірських білопалених та совських глин київські майстри робили різноманітний полив'яний посуд для шляхти та заможних мешканців і простіший за формою, безполивний, для біднішого населення. Тут працюють і майстри з інших осередків та іноземні гончарі, які вносили нове в оздоблення керамічних виробів, збагачуючи київську кераміку. Прізвища деяких з них зафіксовано в архівних джерелах. Так, на запрошення Києво-Печерської лаври у Києві працювали Дем'ян Сулименко з міста Глинська та Захарко Кармазин з села Великі Будища на Полтавщині. Входили до гончарних цехів майстри з Німеччини, Голландії. Одним з визначних осередків стає Васильків, гончарі якого робили здебільшого посуд для села. Миски, тикви та глечики прикрашалися малюнками квітів, птахів та риб. Важливим гончарним осередком у XVII ст. стає с. Дибинці на Київщині, яке продовжує бути ним і тепер. У творчості гончарів села дуже відчувається вплив як кераміки Заходу, так і східних зразків. В орнаментах переважають мотиви пальметок і винограду. На півдні Правобережжя значним осередком керамічного виробництва стає Гончарна слобода Запорозької Січі. Тут працювали гончарі-втікачі з різних районів України. Вони робили фляги, баклаги та кухлі. Особливо славилася Гончарна слобода козацькими люльками, оздобленими сюжетними та орнаментальними рельєфами. На хуторах Запорозької Січі користувалися зробленими тут світильниками, що нагадували античні. Іноді каганці робили у вигляді горщиків з отворами на вінцях для підвішування. На Лівобережній Україні важливим осередком стає Чернігів. Його гончарі довго зберігають традиції старослов'янської кераміки. Вироби строгі, скромні, в орнаментуванні використовуються мотиви різьблення по дереву. З кінця XVII ст., особливо у XVIII ст., у побуті заможних селян та козаків з'являється посуд, мальований кольоровими емаллями та ангобами. У XVIII ст. такі майстерні виникають у Новгороді-Сіверському, Ніжині, Батурині, Глухові, Ічні, Переяславі та інших містах. У Батурині в середині XVIII ст. існував великий цех гончарів, де виготовляли столовий посуд, тонко формований і политий білими емаллями. На Полтавщині в цей час зміцніли

такі відомі осередки гончарства, як Опішня, Глинськ, Миргород, Ромни, Зіньків. З XVIII ст. провідне місце займає Опішня, основною технікою малювання посуду в якій стає ріжкування. У Глинську в другій половині XVIII ст. широко застосовували в розписах мисок фляндрівку. На Слобідській Україні головним виробничим осередком стає Харків, де виробляли миски і тарілки, оздоблені витисненими на крилах розетками і вкриті синьою кобальтовою поливою. На Поділлі створюються гончарні осередки у Смотричі, Барі, Кібличі, Бубнівці. Бубнівські миски, вази, глечики прикрашаються по червоному черепку ритмічним орнаментом з пальметок, винограду та квітів. На західноукраїнських землях головним осередком є Львів. Глиняний посуд львівські майстри поливали білими емалями і розписували синьою та кобальтовою фарбами. На Прикарпатті відомими гончарними осередками були Косів, Коломия, Кути, про що розповідають архівні документи.

Крім посуду українські гончарі в XVII—XVIII ст. виробляли декоративні архітектурні вставки і пічні кахлі. Значним центром виробництва кахлів був Київ та його околиці — Межигір'я, Васильків, Іванків. Збільшенню виробництва кахлів сприяло будівництво храмів, громадських будинків. У зовнішньому декоруванні храмів Кисва, Чернігова, Переяслава, Ніжина, Батурина застосовували рельєфні та мальовані архітектурні вставки з зображенням рослинних орнаментів, які розмішувалися на фризах стін та барабанах бань. Якщо у XVII ст. виробляли переважно рельєфні кахлі, то з середини XVIII ст. поширюється виробництво мальованих кахлів. Виконували малюнки трьома-чотирма кольорами на світлому емалевому тлі. У XVIII ст. кахлі робили майже в усіх великих керамічних осередках України. Добре було розвинуте кахлярство на Чернігівщині, звідки кахлі вивозили в інші місцевості, а також в Росію. Тут у другій половині XVIII ст. діяли невеликі мануфактури з виробництва кахлів у Глухові, Батурині, Новгороді-Сіверському. У Городні наприкінці XVIII ст. робилися мальовані кахлі з сюжетними зображеннями: «Татарський вершник на коні», «Козацький старшина на коні з булавою і шаблею в руках» та ін.

У другій половині XVIII ст., внаслідок розширення торгівлі кахлями на ярмарках, кахлярство набуло ще більшого поширення. Їх починають виробляти в багатьох нових осередках Слобідської України і Полтавщини — Прилуках, Ічні, Глинську, Краснопіллі. Розвиток кахлярства на Наддніпрянщині, Поділлі та Волині у XVIII ст. відбувався приблизно тим самим шляхом, що й на Лівобережній Україні. В оздобленні кахлів на Правобережній Україні з'являється вибаглива рослинна орнаментация, жанрові сюжети й геральдичні мотиви.

Скло (рис. 7). Після татаро-монгольської навали виробництво скла на Україні занепало, але ж потроху продовжувало існувати, про що свідчать нечисленні писемні згадки. Нарікінці XV—XVI ст. воно поступово відроджується і набуває розквіту у XVII—XVIII ст. Його виробництво зосереджується у лісових районах України, серед яких найважливішим стає Чернігівщина, де на початку XVIII ст. вже існувало понад 120 гут. Одним з основних осередків гутного промислу стає Кисво-Печерська лавра, яка мала великі вогнища в лісових районах, багатих на паливо і мінеральну сировину, зокрема на Чернігівщині. Її гуті виробляли велику кількість продукції, починаючи від парадного посуду до аптечних склянок, що вивозилася на продаж у різні райони України, Росії та ін. В асортименті, крім пляшок, сулей, глеків, слоївків, склянок, штофів, кварт, були іграшки і віконниця. У лаврських гутах виготовлялися вироби з кришталевого прозорого скла і простого — зеленого, синього, фіолетового і коричневого кольорів. Деякі кришталеві вироби прикрашалися витонченими малюнками, зробленими алмазним різцем. Серед декоративних елементів найчастіше зустрічаються гофровані стрічки та джугти. У питному посуді застосовують ліпні профільовані ручки. Деякі з них мають виступи на прямокутних згинах. Форми посуду розвивалися на основі кулі та циліндра: з кулі розтягувалися посудини овальної форми, з циліндра — чотирикутні штофи. З розплющеної з двох боків кулі отримували баклаги з вушками, які оздоблювалися ліпними прикрасами. Основним матеріалом для гутних виробів до середини XVIII ст. було зелене скло різних

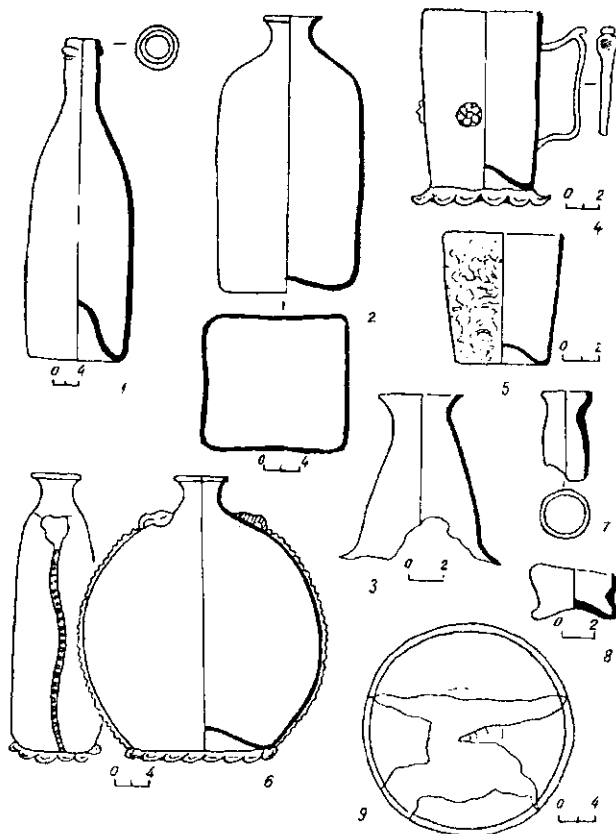

Рис. 7. Скляні вироби XVII—XVIII ст.: 1 — пляшка; 2 — штоф; 3, 7 — скляні вироби; 4 — кухоль; 5 — склянка; 6 — баклага; 8 — чорнильниця; 9 — віконниця.

лірні. Вони, звичайно, товстостінні, асиметричні, з нерівними краями. Дно мають кругле або багатоганне, увігнуте. Четвертий тип — аптчний та дрібний столовий посуд, серед якого переважають вироби з темного скла, а також зустрічаються вироби з кольорового скла (столовий посуд).

Посуд для пиття нараховував кілька видів, з яких в найбільш широкому вжитку були: склянки, виготовлені зі світлого чи безкольорового скла з увігнутим усередину (XVII—XVIII) або плоским (XVIII ст.) дном; кухлі, що були подібні до склянок, але мали ручку; стопки, чарки, які широко застосовувалися у XVIII ст. Склянки і кухлі прикрашалися наліпами у вигляді гофрованих стрічок по стінках та широких смуг з заціпами по краю донець або скляними наліпами-розетками у вигляді квітів, хрестів, тощо, по стінках. З середини XVIII ст. починають виготовляти фігурні скляні вироби, які мають форму тварин. Гутне фігурне скло є самобутним явищем в історії мистецтва українського народу. Найулюбленішою фігурною посудиною стає ведмедик, що ймовірно, пов'язується з проявом пережитків одного з культів ранньослов'янського часу. Недаремно раніше казали «валити ведмедя», коли наливали горілку з такої посудини. Ці посудини були настільки популярними, що інколи нові для того часу форми посуду, наприклад круглі карафи, оздоблювали ведмежими головами. Віконниця виготовлялася круглої форми, подібної до давньоруської, але більших розмірів. Край її, загорнутий у середину, був трохи ширше, ніж у давньоруської. З другої половини XVIII ст. починають виготовляти квадратну віконницю невеликих розмірів. Віконниця робилася світло-зеленою або безкольоровою.

відтінків. З другої половини XVIII ст. починають виробляти безбарвне і різнокольорове гутне скло.

Основним продуктом скляного виробництва були посудини для зберігання речовин, посуд для пиття, дрібні скляні вироби та віконниця.

Посудини для зберігання речовин робилися чотирьох основних типів. Це «кварти» — вироби чотиригранної форми, з плічками, що повільно переходять у горло. Дно в них було дуже увігнуте. «Кварты» мали, звичайно, темно-зелений або брунатний колір. Другий тип — штофи, за формою дуже подібні до кварт, але менших розмірів і з більш плоским дном. Вони, як правило, бувають всіх відтінків зеленого кольору. Третій тип — пляшки, наймасовіші вироби XVIII ст. Серед них переважають вироби темно-зеленого кольору, хоч є світлі та безко-